

VAN'DAKİ MANASTIR YAPILARINDA DEVŞİRME MALZEME KULLANIMINDA HAÇ İŞLEMELİ TAŞ (HAÇKAR) ÖRNEKLER

Cross-Engraved Stone (Khackar) Examples In The Use of Spolia Material In Monastery Buildings In Van

Dr. Öğr. Üyesi. Emel YILDIZ

Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Mersin/ Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5840-7220>

ÖZET

İnsanoğlunun varoluşundan günümüze kadar insan yaşamının bir parçası olan, insan elinde şekillenen ve insandan çok daha uzun süre doğada var olabilen ürünler, genel olarak aynı veya farklı bir işlevde tekrar kullanılmak için potansiyel durumda varlıklarını korumuşlardır. Dayanıklı ve kalıcı olma özelliği sayesinde özellikle taş malzemenin yeniden kullanılması durumu adeta kaçınılmaz olmuştur. Anadolu coğrafyasında her yapı türünde yaygın olarak kullanılan devşirme malzeme farklı kullanım şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda farklı kültürlerle ait devşirme malzemelerin yanı sıra aynı dönem ya da kültürlerle ait malzemelerin devşirilerek en az iki defa yeniden kullanımı söz konusudur.

Anadolu Hıristiyan mimarisinde, önceden varolan yapılardan veya yapı bileşenlerinden derlenen malzemelerin tekrar kullanımı oldukça yaygındır. Bu yaygın kullanımın içeriğinde ise mimari yapının bünyesinde boy, biçim, tür açısından farklı olduğu dikkat çeken haç işlemeli taşlar da devşirme malzeme kullanımına örnek oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Van'daki Manastır yapılarında devşirilerek yeniden kullanıldığı belirlenen haç işlemeli taş örneklerin tanıtılması amaçlanmıştır. Bu amaçla, yapıların cephe ve duvar yüzeylerinde yer alan 12 adet devşirme haç işlemeli taş; konum, bezeme, malzeme ve teknik açıdan incelenmiştir. Görsel ve teknik olarak belgelenen söz konusu taş plastik bezemeler aynı zamanda benzer durumda kullanılan örneklerle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Van, Hıristiyan Dini Mimarisi, Haç İşlemeli Taş (Haçkar), Yeniden Kullanım, Devşirme Malzeme.

ABSTRACT

Products that are a part of human life from the existence of mankind to the present, shaped by human hands, and can exist in nature for a much longer time than humans, have generally preserved their existence in a potential state to be used again in a similar or a different function. Thanks to its durable and permanent feature, the reuse of stone material almost has been inevitable. The spolia, which is widely used in any building type in Anatolian geography have encounter through different forms of use. In this case, in addition to spolia materials belonging to different cultures, materials belonging to the same period or cultures are collected and reused at least twice.

The reuse of materials compiled from pre-existing structures or building components is quite common in Anatolian Christian architecture. In the context of this extensive use, the cross-engraving stone, which noteworthy that they differ in terms of size, shape and type within the architectural structure, are also examples of the use of spolia. This study aims to introduce the cross-engraving stone examples that were determined to be collected and reused in the monastery buildings in Van. For this purpose, 12 pieces spolia cross-engraving stones on the facade and wall surfaces of the buildings were examined in terms of location, decoration, material and technique. The stone plastic decorations in question, which were documented visually and technically, were also evaluated by comparing them with the examples used in similar situations.

Keywords: Van, Christian Religious Architecture, Cross-Engraved (Khackar), Reuse, Spolia.

1. GİRİŞ

Antikçağlardan günümüze bütün toplumlar, geçmiş uygarlıklardan geriye kalan veya geçmiş dönemlerde inşa edilen yapıları veya yapı bileşenlerini ağırlıklı olarak pragmatik ve estetik, kısmen de sembolik nedenlerle kullanarak binalar ve anıtlar inşa etmişlerdir.

Yapı malzemesi olarak mimari eserlerde yeniden kullanım tarihsel olarak incelendiğinde farklı coğrafyalarda kullanım alanlarını içermektedir. Batı literatüründe “yeniden kullanımı” vurgulayan kelime spolia¹ iken, ülkemizde yaygın olarak devşirme kelimesi kullanılmaktadır. Her iki kelimenin kullanımına yönelik üzerinde esas durulan nokta malzemelerin derlenip kullanılması veya ele geçirilen sadece farklı dönem malzemelerinin yanı sıra aynı döneme ait yapı malzemelerinin dahi yeniden kullanılmasına yönelik olmasıdır.

Devşirme malzeme kullanımıyla ilgili mevcut çalışmalarda ise, bu konu üzerine çeşitli görüşler bulunmaktadır. Genel itibariyle günümüzde toplamak, bir araya getirmek anlamındaki devşirme sözcüğünün sanat tarihi terminolojisinde ise benzer tanımları yapılmıştır. Bu tanımlarmalar içeriğinde; “önce bir başka yerde kullanılmış, sonra oradan alınarak yeni bir yapıda farklı ya da benzer amaçlarla ele alınan, süslemeli veya işlenmiş yapı taşları” (Sözen–Tanyeli, 2001: 66), “özellikle mimaride yeni bir yapıda kullanılan, eski yapılara ait mimari öğeler” (Rona, 1997: 450-451), “hasar görmüş veya yıkılmış bir yapıda kullanılabilir durumdaki çeşitli yapı malzemelerinin, yeni inşa edilen bir yapıda benzer ya da farklı işlevlerde tekrar kullanılması” (Yosunkaya, 2007: 87) gibi tanımlamaların yanı sıra “işlenmiş malzemenin en az iki defa kullanımı” olarak belirtilmiş ve bu tür malzemenin uygarlık ya da zaman farkından ziyade ikinci defa yeniden kullanımının önemli olduğuna vurgu yapılmıştır. Aynı zamanda devşirilen malzemenin eski işlevine uygun olarak kullanıldığı gibi kısmen veya hiç işlenmeden yeni bir işlev kazandırılarak da kullanılabilceği ifade edilmiştir (Şaman Doğan–Yazar, 2007: 209-230).

Malzeme sağlama yollarından biri olarak eski yapılardan veya bir önceki kullanım malzemesinden derlenen yapı malzemelerinin özellikle aynı kültüre ait malzemelerin ikinci defa kullanılması noktasında Anadolu Hıristiyan Sanatı Ermeni mimarisinde haç işlemeli taş (haçkar) örneklerinin kullanımı önem arz etmektedir. Bu çalışma kapsamında Van ili Manastır yapıları ile sınırlandırılan örnekler; Varagavank (Yedikilise) Manastırı Surb Astuacacın (Kutsal Meryem) Kilisesi ve Saint Georges Jamatunu; Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi; Saint Georges (Lim) Manastırı Jamatunu; Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu ve Çan Kulesi’nde tespit edilmiştir.

Çalışma kapsamında ele alınacak olan ve devşirilerek yeniden kullanılan haç işlemeli taş (haçkar)’ın tanımlamasına kısaca değinmek gerekirse de; Ermeni dini mimari plastik süslemelerine özgü olan “khatchkar – khaçkar” ifadesiyle Ermeni mimari sanatının küçük mimari bir formu olarak; Ermenice “խաչ (khaç)” ve “քար (khar)” sözcüklerinden oluşan bileşik sözcüğünün Türkçe karşılığı “haç – taş” veya “taştan haç” anlamını vermektedir (Ögel, 1987: 123; Acara, 2004: 143-151; Kadiroğlu, 2006: 223-237) . Basit bir anlatımla, genelde bir kaide üzerinde duran bir yüzü kabartmalı taş bloklarına verilen isimdir. Mimariye bağımlı veya bağımsız taş blokların ön yüzeyinin merkezinde hakim olan bir haç motifi yer alacak şekilde bitkisel ve geometrik süslemeli çerçevelerle sınırlandırılmış kompozisyonlardan meydana gelir (Van Loo, 1995: 115). Bu haç taşlar, haç şeklinde bir taş olarak değil de taşların üzerine oyulmuş haçlar olarak algılanmalıdır (Thierry-Donabedian, 1989:123). Bu açıklamalardan yola çıkılarak çalışmada haç işlemeli taş kullanımı tercih edilmiştir. Ayrıca çeşitli boy ve tasarımlarda oldukça yaygın bir kullanıma sahip olan haç işlemeli taşların işlevleri de kullanım alanlarına paralel olarak çeşitlilik göstermektedir (Thierry-Donabedian, 1989: 12,124; Asarian, 1995: 111-112).

2. VAN'DAKİ MANASTIR YAPILARINDA DEVŞİRME HAÇ İŞLEMELİ TAŞLAR

Devşirme malzeme olarak yeniden kullanılan haç işlemeli taşlar; Van ili kapsamındaki manastır yapı komplekslerinin çeşitli yapı birimlerinde gerek cephelerde gerekse iç mekanda görülmektedir.

Bu çalışma kapsamında; Varagavank (Yedikilise) Manastırı Surb Astuacacın (Kutsal Meryem) Kilisesi kuzeydoğu köşe nişinde (1 adet) ve Saint Georges Jamatun doğu duvarı kuzey yüzünde (1 adet); Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi kuzeybatı duvarı üstünde (3 adet); Saint Georges (Lim) Manastırı Jamatunu kuzeydoğu köşesinde (1 adet) ve güney duvarında (1 adet); Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu güney cephesinde (1 adet), kuzeydoğu duvarında (1 adet), güney duvarında (1

¹ Batı dillerinde özellikle İngilizcede “spolia”, Fransızcada “spolier”, Almandaca “spolien” olarak geçmektedir.

adet) ve Çan Kulesi batı yüzünde (2 adet) olmak üzere toplamda 12 adet devşirilerek yeniden kullanılan haç işlemeli taş tespit edilmiştir (Yıldız, 2017: 54-55,75-76,137-138,160,162,195-196,198-199,200-201; Karaca-Yıldız, 2018: 329-331; Yıldız, 2020: 3435).

Devşirilerek yeniden kullanılan haç işlemeli taşların ele alınışında manastır yapıları; öncelikle merkez ilçeler ve devamında diğer ilçelerin sıralamasına göre verilmiştir. Bu sıralama içeriğinde öncelikle ele alınacak olan manastırların konumu ve tarihi bilgileri belirtilmiştir. Sonrasında manastır yapılarının bünyesindeki söz konusu haç işlemeli taş örnekleri; yapıdaki konumları, bezemeleri ve malzeme-teknik özellikleri açısından ele alınarak değerlendirilmiştir.

2.1. Varagavank (Yedikilise) Manastırı

Van İli İpekyolu ilçesinin 9 km. güneydoğusunda yer alan Yukarı Bakraçlı Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Kaynaklarda manastırla ilgili en erken tarihi veri X. yy'da kurulmuş olduğu üzerinedir (Thierry, 1965: 177-178; Karaca, 2004: 144-145). Farklı dönemlerde inşa edilmiş manastır yapılarından²; Saint Sophia Kilisesi'nin 981 yılında, Saint Jean Kilisesi'nin 1003-1021 tarihi aralığında, Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi'nin XI. yy.'ın başında inşa edildiği; ayrıca manastır yapılarının 1648 yılında meydana gelen bir deprem sonucu yıkıldığı ve bu depremden büyük hasar gören Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesinin başrahip Kirakos denetimindeki çalışmalarla 1648 yılında aslına uygun olarak yeniden inşa edildiği tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir. Kilisenin batı cephesine eklenendirilen Saint Georges Jamatunu'nun Katoğikos I. Philippe (1633-1655) zamanında, 1648 yılında, manastırın başrahibi Ter Kirakos denetiminde Mimar Tiratour tarafından inşa edilmiş olduğu kapı alınlığında yer alan kitabe çözümlemesinden öğrenilmektedir (Lalayan, 1911: 57-76; Thierry, 1965: 177-178; Thierry –Donabedian, 1989: 587 – 588; Karaca, 2004: 145,148). Aynı zamanda 1724 ve 1769 yıllarında manastır yapılarında küçük çaplı onarımların söz konusu olduğu; Saint Sığne Şapeli (Holly Seal-Surb Nsan)'nin de bu onarımlar esnasında inşa edilmiş olmasının muhtemel olduğu, Vardapet Gregoire tarafından 1817 yılında Saint Croix (Kutsal Haç) Kilisesi, 1849 yılında Saint Sion Kilisesi ve XIX. yy'da çan kulesi eklendiği belirtilmektedir (Güzeloğlu, 1996: 48-50; Uluçam, 2000: 87; Karaca, 2004: 145-146).

Günümüze gelebilen manastır yapı birimlerinden Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi kuzeydoğu köşe nişinin pastoforium odasına girişi sağlayan açıklığın üzerinde ve Saint Georges Jamatunu doğu duvarının kuzey yüzeyinde birer adet olmak üzere toplamda iki adet devşirme haç işlemeli taş incelenecektir.

Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi kuzeydoğu köşe nişinde; devşirme haç işlemeli taş duvara dikey vaziyette konumlandırılmıştır. Dikdörtgen formulu haç işlemeli taş; alınlık tablası, merkezi alan ve yazıt olmak üzere üç birimden oluşmaktadır. En üstte yer alan alınlık tablasının yüzey bezemesi, yatayda altlı üstlü zikzakların oluşturduğu büyük eşkenar dörtgenler içerisine dikey ve çapraz yönlerden birbirini altlı üstlü kesen kapalı geçme motiflerinden oluşmaktadır. Alınlık tablasının devamında dikdörtgen çerçeve bordür yüzeyi; ard arda sıralanan kapalı geçme motiflerle yarıya kadar, yarısından sonrasının devamında ise dikey olarak yan yana sıralanan düğümlü daire motiflerinin yatayda düğümlü yarım daire motiflerine geçmesiyle tamamlanan geometrik kompozisyon düzenlemesiyle kuşatılmıştır. Boş bırakılmayacak şekilde geçme motifleriyle bezenen dikdörtgen taş yüzeyinde merkezi bezemeyi oluşturan ve taş yüzeyinin yaklaşık yarısını kaplayan haç motifi, örgü motifli yuvarlak kemerle çevrelenmiştir. Kemer köşelerine sağa ve sola dönük şekilde stilize üç yapraklı yarım palmet motifleri işlenmiştir. Merkezden dışa doğru genişleyerek üçgenimsi bir form oluşturan ve iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının yüzeyi balıksırtı motifi ile dolgulandırılmıştır. Haç kollarının uçları ise çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. Ayrıca haç kolları belirli noktalarda yarım dairelerle hareketlendirilmiştir. Alt haç kolunun devamında dikeyde iki yatayda dört sıralı küçük karelerin oluşturduğu bir pano yer almaktadır. Bu kare panolar dikeyde alt alta ve yatayda yan yana her biri şeritlerin merkezine denk düşecek şekilde üç yivli dairelerin sıralanmasıyla oluşturulmuş geometrik kompozisyon düzenlemesine sahiptir. Dairelerin kesişim noktalarında ızgaralı eşkenar dörtgenler oluşmuştur. Bu geometrik bezeli panonun altında yer alan altı satırlık yazıt aşınmış olmasıyla harfler arasında bütünlük sağlanamadığından çözümlemesi yapılamamıştır (Foto.1 – Çiz.1).

²Manastırın kompleks yapılarından günümüze; Sainte Sophia Kilisesi'nin apsisi, Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi, batısındaki jamatun (Saint Georges Jamatunu), jamatunun kuzey ve güney duvarlarına bitişik olarak inşa edilmiş iki kilise (Saint Croix (Kutsal Haç) Kilisesi, Saint Sion Kilisesi) ve jamatunun batısına eklenen çan kulesinin üç bölümlü revak kısmı yıkılmış halde gelebilmiştir (çan kulesi revaklı bölüm 23 Ekim 2011 yılında meydana gelen Van depreminde yıkılmıştır).

Saint Georges Jamatunu doğu duvarı kuzey yüzeyinde; devşirme haç işlemeli taş duvara dikey vaziyette konumlandırılmıştır. Dikdörtgen çerçeve bordür yüzeyi, yatay ve dikey eksenlerde ters - düz olarak birbirinden farklı bezeme olgusuyla birbirini takip eden ve laleyi andıran palmet motifi ile üç yönden kuşatılmıştır. Dikdörtgen taş yüzeyinde merkezi bezemeyi oluşturan haç motifi, yuvarlak kemerle çevrelenmiştir. Kemer köşelerine yaprak motifleri işlenmiştir. Merkezden dışarı doğru genişleyerek üçgenimsi bir form oluşturan ve iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının yüzeyi ard arda sıralanmış stilize palmet motifi ile dolgulandırılmıştır. Haç kollarının uçları ise çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. Alt haç kolundan yukarı doğru kıvrılan sapların ucunda beş yapraklı stilize yarım palmet motifleri yer almaktadır. Ayrıca haç kolları ve alt haç kolundan çıkıntı yapan stilize yarım palmet motiflerinin uçları belirli noktalarda yarım dairelerle hareketlendirilmiştir. Alt haç kolunun devamında orta aksın altında bir madalyon ile madalyonun her iki yanında; haç kolları merkezden dışarı doğru genişleyerek düz şekilde sonlanan haç motifleri yer almaktadır. Bu haç motiflerinin daha uzun tutulmuş alt haç kolu uçlarında aşağı sarkan üzüm salkımları bulunmaktadır. Madalyonun devamındaki yuvarlak kemerli bir form içerisine işlenen haç motifinin ise merkezden dışarı doğru genişleyerek iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının uçları çift yönlü stilize palmet motifleriyle sonlanmaktadır. Aynı zamanda merkezi haçın üst haç kolları arasında üzüm salkımı motiflerine yer verilirken, alt haç kolları arasında ise madalyonlar içerisinde altı yapraklı çiçek motiflerine yer verilmiştir (Foto.2– Çiz.2).

Söz konusu haç işlemeli taşlarda kullanılan malzeme farklı tonlarda (açık ve koyu) andezit tüf taşındandır. Teknik uygulamada ise oyma ve kabartma bezeme tekniği kullanılmıştır.

Varagavank (yedikilise) manastır yapılarından günümüze gelebilen devşirme haç işlemeli taşlar Surb Astuacacın (Kutsal Meryem) Kilisesi ve Saint Georges Jamatunu iç mekanında karşımıza çıkmaktadır. Bu haç işlemeli taşlarla ilgili herhangi bir tarihi veriye ulaşılamamış olmakla birlikte söz konusu mimari yapıların bünyesi kapsamındaki bezeme unsurları ile karşılaştırıldığında boy, biçim, tür açısından farklılık arz ettiği dikkat çekmektedir. Ayrıca Surb Astuacacın (Kutsal Meryem) Kilisesi iç mekanında yer alan haç işlemeli taşın tek bezeme unsuru olarak karşımıza çıkması ve Saint Georges Jamatunu iç mekanındaki haç işlemeli taşın alt kısmında kesintiye uğraması, kompozisyonun devamlılığını arzetmemesi de bu haç işlemeli taşların devşirme olarak kullanıldığını desteklemektedir. Bu bağlamda haç işlemeli mezar taşlarının gerek Surb Astuacacın (Kutsal Meryem) Kilisesi'nin gerekse Saint Georges Jamatunu'nun 1648 yılı inşası sırasında iç mekanda devşirme malzeme olarak tekrardan kullanıldığını göstermektedir.

2.2. Saint Jean (Ktouts) Manastırı

Van'ın Tuşba İlçesi'nin 24 km. kuzeybatısında bulunan Dibekdüzü (Anavank) Köyü mevkiindeki Taşburun Yarımadası'nın 750 m. açığında yer alan Çarpanak Adası'nın kuzeydoğusunda inşa edilmiştir.

Kaynaklarda; 1700 yıllarına tarihlendirilen bir el yazmasına göre manastır IX.yy.'da Saint Gregoire adına yapılmıştır. Manastır yapıları³ 1703 yılında meydana gelen depremde büyük ölçüde zarar görmüştür. Günümüze gelebilen yazıtlar ışığında yapılar 1712-1720 yıllarında tekrardan inşa edilmiştir (Thierry, 1975 -76: 410-413,417; Thierry–Donabedian, 1989: 308,309,549; Uluçam, 2000: 107; Karaca, 1998: 29; Karaca, 2004: 164). Kilisenin yapımının ardından batısına XVIII. yy ortalarında Jamatun ile çan kulesi inşa edilmiştir. Ayrıca 1801–1829 yılları arasında manastırın başrahibi Vardapet Karapet, kilise ve jamatun yapılarında onarımlar yapmış, Başmelekler Şapeli de bu onarımlar sırasında eklenmiştir (Thierry, 1975-76: 413,420; Karaca, 2004: 164).

Günümüze gelebilen manastır yapı birimlerinden Saint Jean Baptiste Kilisesi kuzeybatı duvarın üstünde/örtüsünde dikey olarak yerleştirilmiş üç adet devşirme haç işlemeli taş incelenecektir. Bunlar; (Foto.3 – Çiz.3).

1 nolu haç işlemeli taşın dikdörtgen çerçeve bordür yüzeyi, sütun ve sütun başlıkları üzerine atılmış kemer formunda düzenlenmiş olup, yatay ve dikey eksenlerde eşkenar üçgenler ile bezenerek üç yönden kuşatılmıştır. Ancak sütun başlıkları iki sıra üçgen dizisi ile bezelidir. Dikeyde ve yatayda merkezden dışarı doğru genişleyerek üçgenimsi bir form oluşturan ve iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının yüzeyi balıksırtı motifi ile dolgulandırılmıştır. Haç kollarının uçları ise çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. Haç kolları belirli noktalarda yarım dairelerle hareketlendirilerek haç kolları arasına

³Manastır yapılardan günümüze Saint Jean Kilisesi, jamatun ve kısmen tahrip olmuş halde kütüphane ilaveli Başmelekler Şapeli gelebilmiştir. Keşiş odaları ve sosyal tesislerin temel kalıntıları görülebilmektedir. Neredeyse tamamen kaybolmuş olan mezarlığı, yarı toprak altındaki birkaç mezar taşından tespit etmek mümkündür.

kabaralar işlenmiştir. Merkezi haçın üst ve alt kollarından çıkararak yatay haç kollarına doğru kıvrılan yarım palmet motiflerine yer verilmiştir. Alt bölümde, yedili arkad kemer düzenlemesi söz konusudur. En alt birimde dört satırlık yazıt yer almaktadır (Foto.4 – Çiz.4).

Asıl Metin:

ՇՁԳ:ԹՈՒԻՒՍ:ԿԱՆԳՆԵՑԱԲ:ԽԱՉՍ:ԲԱՐԵԽԱԿՄ:ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ:ԾՆՈՂԻ:ԳՐԻԳՈՐ:ԳԲԱԻՆԱԷ:
ՈՐ:Ի:ՅԻՇԷ:ՔԻ:ՔՍ:ՉԿԱ:ՉՍՈՂԱՅ:

Türkçe Anlamı: 583 yılında dikilmiş bu haç Stepanos, babası Grigor için şefaatte bulunulmuş. Son satır pek iyi anlaşılıyormakla birlikte ‘İsa’ ve ‘hatırla’ kelimeleri okunabilmiştir.

İki nolu haç işlemeli taş oldukça aşınmış durumdadır. Günümüze gelebilmiş olan izlerinden dikdörtgen çerçeve bordür yüzeyinin birbirine düğümlü daire motiflerinin ardına sıralanmasıyla üç yönden kuşatılmış olduğu söylenebilmektedir. Yuvarlak kemer düzenlemesi içerisinde merkezden dışa doğru genişleyerek üçgenimsi bir form oluşturan ve iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının uçları ise çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. Ayrıca haç kolları belirli noktalarda yarım dairelerle hareketlendirilmiştir. Alt bölümde de yatay olarak birbiri ardına sıralanan eşkenar dörtgenler ve bunların arasından geçerek birbirlerine örgü motifleri ile bağlanan dairelerle bezenen bir düzenleme söz konusudur. En alt birimde mevcut izlerden yazıtın varlığı algılanabilmektedir (Foto.5 – Çiz.5).

Üç nolu haç işlemeli taş kısmen aşınmış olup, üstten bir kısmının duvar kemerinin altında kalmış olmasıyla yarım halde görünmektedir. Dikdörtgen çerçeve bordür yüzeyi üstten söz konusu sebepten dolayı kapanmış durumdadır, yatay ve dikey eksenlerde ise iki şeritli düğümlü dairelerin arasından geçen iki şeritli eşkenar dörtgenler ile üç yönden kuşatılmıştır. Ancak yatay haç kollarına denk gelecek hizada bordür yüzeyi bezemesini dörtlü arkad kemer düzenlemesi oluşturmaktadır. Merkezden dışa doğru genişleyerek üçgenimsi bir form oluşturan ve iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının yüzeyi ard arda sıralanmış stilize kalp formulu motif ile dolgulandırılmıştır. Haç kollarının uçları ise çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. Alt haç kolunda yukarı doğru kıvrılan sapların ucunda stilize yarım palmet motiflerine yer verilmiştir. Ayrıca haç kolları belirli noktalarda yarım dairelerle hareketlendirilmiştir. Alt bölümde de yatay olarak birbiri ardına sıralanan üç şeritli dairelerin arasından geçerek yatay - dikey doğrultuda ikili şeritlerin birbirine altlı üstlü geçmesiyle orta aksda oluşan haç motifli kompozisyon düzenlemesi söz konusudur. En alt birimde yer alan beş satırlık yazıt aşınmalardan dolayı çözümlenememiştir (Foto.6 – Çiz.6).

Söz konusu haç işlemeli taşlarda kullanılan malzeme farklı tonlarda (açık ve koyu) andezit tüf taşındandır. Teknik uygulamada ise oyma ve kabartma bezeme tekniği kullanılmıştır.

Saint Jean (Ktouts) Manastırı’ndan günümüze gelebilen devşirme haç işlemeli taşlar Saint Jean Baptiste Kilisesi iç mekanında karşımıza çıkmaktadır. Kuzeybatı köşe mekanı üst örtüsünde yer alan üç adet haç işlemeli taşlardan birinin/ilkinin yazıtının çözümlenmesi Ermeni takvimine göre 583 tarihi; $583 + 551 = 1134$ Miladi takvimi tarihini vermektedir. Haç işlemeli taşın bulunduğu Saint Jean Baptiste Kilisesi’nin tarihi verileri ışığında ise yapının 1703 depreminde yıkıldığı ve sonrasında 1712-1720 tarihleri arasında yeniden inşa edildiği bilinmektedir⁴. Bu durumda yapı bünyesinde varolan süsleme unsurlarının da en erken 1703 sonrası tarihlili olabileceğidir. Ayrıca söz konusu haç işlemeli taşların buldukları yapının bünyesi kapsamındaki bezeme unsurları ile karşılaştırıldığında boy, biçim, tür açısından farklılık arz ettiği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda ortak özellikler yansıtan haç işlemeli mezar taşlarının Saint Jean Baptiste Kilisesi’nin 1703 depremi sonrası yeniden inşa süreci sırasında devşirme malzeme olarak tekrardan kullanıldığını göstermektedir.

2.3. Saint Georges (Lim) Manastırı

Van Gölü’nün doğu kıyısına yakın bir noktada bulunan Lim (Adır) Adası’nda yer almaktadır. Manastır yapılarına Van - Tuşba İlçesine bağlı Yaylıkaya Döşeme Mezrasından 20 dakikalık motor yolculuğu ile ulaşım sağlanabilmektedir.

⁴ Kilisedeki mevcut yazıtların çözümlenmesiyle birlikte özellikle batı cephede yapıya girişi sağlayan taçkapının alınlığındaki yazıtta 1712 yılı (Thierry-Donabedian, 1989 : 308-309, 549; Karaca, 2004:164) ve doğu cephede orta pencerenin etrafındaki yazıtlarda 1713 yılı (Yıldız, 2017: 98-101; Yıldız, 2020: 3428) belirtilen tarihi aralıkta kilise yapısının yeniden inşa sürecine ışık tutmaktadır. Ayrıca yapının bünyesindeki bezeme unsurlarından yazıtlı olanların çözümlenmesinde “1713 yılı” verileri tarihlendirme noktasındaki denklemin doğruluğunu teyit eder niteliktedir (Yıldız, 2020: 3425-3457).

Adanın güneyine kurulmuş olan manastırın⁵ inşası ile ilgili, 1310 tarihinde başpapaz Hohan'a sunulan el yazma bir kitapta; " Bu kiliseyi 1305 yılında görkemli bir şekilde Zacharia yapmıştır." ibaresi ile XIV. yüzyılda din adamı Zacharia I. tarafından gerçekleştirilmiş olduğu belirtilir (Thierry, 1975-76: 405; Karaca, 2004: 170-171). 1621'de Mosk'lu Nerses, öğrencileri Melkiset ve Etienne ile adaya gelerek yerleşmiş ve 1626'daki ölümünden önce Saint Georges Kilisesi'ni yeniden inşa etmiştir. Ayrıca Saint Sion Şapeli'nin geçiş kapısının doğusunda yer alan yazıtlarda; jamatunun başpapaz yardımcısı Vanlı Ter Hakop tarafından 1766'da yeniden inşa edildiği yazılıdır (Thierry, 1975-76: 407; Uluçam, 2000: 117; Karaca, 2004: 171-173).

Günümüze gelebilen manastır yapı birimlerinden Saint Georges Jamatunu kuzeydoğu köşesi ve güney doğu duvarı yüzeyinde birer adet olmak üzere toplamda iki adet devşirme haç işlemeli taş incelenecektir. Bunlar;

Saint Georges Jamatunu kuzeydoğu köşesinde; devşirme haç işlemeli taş duvara yatay vaziyette konumlandırılmıştır. Dikdörtgen formlu haç işlemeli taş; alınlık tablası, merkezi alan ve yazıt olmak üzere üç birimden oluşmaktadır. En üstte dıştan örgü motifli içten üç şeritli bir silme içine yerleştirilmiş alınlık tablasının yüzey bezemesi, üçlü haç uygulaması ile sınırlandırılmıştır. Yüzeyin köşelerinde istiridye kabuğu şeklinde motif; ortadaki haçın sağında ve solunda küçük dairesel yıldızlı bezemeler görülmektedir. Üçlü haç uygulamasındaki haç motiflerinin merkezden dışa doğru genişleyerek iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının uçları; ortadaki haç için sade tutulurken sağ ve solda yer alan haçlarda çift yönlü birer yaprak motifi ile sonlanmaktadır. Alt haç kolunda ise yarım palmetlerden oluşan bitkisel kompozisyonlara yer verilmiştir. Alınlık tablasının devamında dikdörtgen çerçeve bordür yüzeyinin gerek oluşan kırılmalardan gerekse de alçılı olmasından dolayı tanımlamak zor olmakla birlikte mevcut izlerden örgü motifi ile oluşturulan geometrik kompozisyon düzenlemesine sahip olduğunu söylemek mümkün olabilmektedir. Merkezi bezemeyi oluşturan ve taş yüzeyinin yaklaşık yarısını kaplayan haç motifi, yuvarlak kemerli bir niş içinde olup bir kaide üzerine oturmuştur. Merkezden dışa doğru genişleyerek üçgenimsi bir form oluşturan ve iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının yüzeyi örgü motifi ile dolgulandırılmıştır. Haç kollarının uçları ise çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. Ayrıca haç kolları belirli noktalarda yarım dairelerle hareketlendirilmiştir. Alt haç kolundan yukarı kıvrılan stilize yarım palmetlerin oluşturduğu kompozisyon haç kolunun ortasında birleşim göstermektedir. Ancak bu birleşim bu kısmın alçılı olmasından dolayı net olarak seçilememektedir. Aynı zamanda bu bölümün alt köşelerinde üst birimdeki düzeni tekrarlayan istiridye kabuğu şeklindeki motiflere, haçın ana yüzeyinde ise yaprak motiflerine yer verilmiştir. En alt birimde yer alan yazıtın tahrip olmasıyla harfler orijinalliyini kaybetmiş ve yazıt çözümlenememiştir (Foto.7 – Çiz.7).

Saint Georges Jamatunu güney duvarında; devşirme haç işlemeli taş duvara yatay vaziyette konumlandırılmıştır. Dikdörtgen formlu haç işlemeli taş alınlık tablası, merkezi alan ve yazıt olmak üzere üç birimden oluşmaktadır. En üstte yer alan alınlık tablası alçılı olduğundan dolayı tanımlanamamaktadır. Alınlık tablasının devamında dikdörtgen çerçeve bordür yüzeyi; birbiri ardına devam eden stilize yarım palmet motifleri ile üç yönden kuşatılmıştır. Merkezi bezemeyi oluşturan ve taş yüzeyinin yaklaşık yarısını kaplayan haç motifi, sivri kemerle çevrelenmiştir. Kemer köşelerine sağa ve sola dönük şekilde üç yapraklı yarım palmet motifleri işlenmiştir. Merkezden dışa doğru genişleyerek üçgenimsi bir form oluşturan ve iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının yüzeyi örgü motifi ile dolgulandırılmıştır. Haç kollarının uçları ise çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. Ayrıca haç kolları belirli noktalarda yarım dairelerle hareketlendirilmiştir. Alt haç kolunda yukarı kıvrım yapan on yapraklı stilize yarım palmet motiflerine yer verilmiştir. Aynı zamanda merkez alanın köşelerinde altı yapraklı çiçek motifleri, merkez haçın kolları arasında kalan boş alanda üstte *SP – US (Rab – Allah)*, altta *SU – PU (İsa – Mesih)* monogramları yer almaktadır. En alt birimde yer alan yazıtın tahrip olması sonucu harfler orijinalliyini kaybetmiş olduğundan çözümlenmesi yapılamamıştır (Foto.8 – Çiz.8).

Söz konusu haç işlemeli taşlarda kullanılan malzeme açık tonlarda andezit tüf taşındandır. Teknik uygulamada ise oyma ve kabartma bezeme tekniği kullanılmıştır.

Saint Georges (Lim) Manastırı yapılarından günümüze gelebilen devşirme haç işlemeli taşlar Saint Georges Jamatunu iç mekanında karşımıza çıkmaktadır. Bu haç işlemeli taşlarla ilgili ilgili herhangi bir tarihi veriye ulaşılamamış olmakla birlikte söz konusu mimari yapıların bünyesi kapsamındaki bezeme unsurları

⁵Manastırdan günümüze Saint Georges Kilisesi'nin batı haç kolunun 1.90 x 1.60 m. ölçülerindeki tonozlu kısmı, kilisenin batı girişine bitişik olarak yapılan jamatun, jamatunun kuzeydoğu köşesine eklenen Saint Sion Şapeli, kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan depo, su kuyusu ve ek mekânlar ulaşabilmiştir.

ile karşılaştırıldığında boy, biçim, tür açısından farklılık arz ettiği dikkat çekmektedir. Ayrıca söz konusu haç işlemeli taşların kompozisyon düzenlemesine göre dikey forma sahip olmasına rağmen buldukları yere yatay olarak konumlandırılmış olmaları da en basit şekliyle haç işlemeli mezar taşlarının devşirme malzeme olarak tekrardan kullanıldığını göstermektedir.

2.4. Akdamar Manastırı

Van Gölü'nün güneyinde kıyından yaklaşık 4 km. uzaklıkta bulunan Gevaş İlçesi sınırları kapsamında Akdamar Adası'nda yer alır. Gevaş İlçesi'nin 7 km. batısında yer alan Çumar yarımadasındaki iskeleden kalkan teknelerle 15-20 dakikada adaya ulaşım sağlanmaktadır.

Manastırın ilk inşa dönemi Vaspurakan Kralı I. Gagik (915-921) yılları arasına rastlamaktadır. Bu yıllar içerisinde manastırın merkez yapısı Holly Cross (Kutsal Haç) Kilisesi inşa edilmiştir. Kilisenin etrafına zamanla farklı işlevli yapılar eklenmiştir. Bu yapılardan; kuzeydoğudaki Saint Sergius Şapeli 1296-1336 yıllarında, Jamatun 1763 yılında, çan kulesi XVIII. yy sonları ile XIX. yy başlarında inşa yapılmıştır (Thierry - Donabadien, 1989: 171-172,475-476; Öney, 1989: 3-9; Uluçam, 1996: 32-34; Karaca, 1999: 1-13; Uluçam, 2000: 90; İpşiroğlu, 2003: 21; Karaca, 2004: 210-214).

Günümüze gelebilen manastır yapı birimlerinden Katagikos Thomas Jamatunu güney cephe ile kuzeydoğu, güney duvarı yüzeyinde ve çan kulesi batı yüzeyinin sağında-solunda olmak üzere toplamda beş adet devşirme haç işlemeli taş incelenecektir. Bunlar;

Katogikos Thomas Jamatunu güney cephe yüzeyinde; devşirme haç işlemeli taş yatay vaziyette konumlandırılmıştır. Dikdörtgen formlu haç işlemeli taş alınlık tablası, merkez alan ve yazıt olmak üzere üç birimden oluşmaktadır. En üstte yer alan alınlık tablasının yüzeyi büyük ölçüde tahrip olmuştur. Yüzey bezemesi; merkezinde çiçek motifinin işlendiği kırık çizgilerin kesişmesiyle biçimlenen on kollu yıldız ve yıldız kollarının aralarında beş kollu küçük yıldızların oluşturduğu düzenlemeye sahiptir. Alınlık tablasının devamında dikdörtgen çerçeve bordür yüzeyini burma motifli silmenin sınırlandığı dikey yan bordürlerde, merkezinde altı yapraklı çiçek motifli birbirini altlı üstlü kesen sekizgenlerin oluşturduğu sekiz kollu yıldız kompozisyonu kuşatılmaktadır. Dikdörtgen taş yüzeyinin merkezi alanı oldukça tahrip durumdadır. Merkezi bezemeyi oluşturan ve taş yüzeyinin yaklaşık yarısını kaplayan haç motifi, örgü motifli yuvarlak kemerle çevrelenmiştir. Günümüze gelebilen kısımlarından anlaşılabilirdiği üzere merkezden dışa doğru genişleyerek üçgenimsi bir formla iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının yüzeyi örgü motifi ile dolgulandırılmıştır. Haç kollarının uçları ise çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. Ayrıca haç kolları belirli noktalarda yarım dairelerle hareketlendirilmiştir. Alt haç kolunun devamında örgü motifli bölümlendirilmiş dörtlü kemer dizisi bulunmaktadır. Örgü motifli yuvarlak kemerlerin her birinde merkezden dışa doğru genişleyerek içbükey sonlanan haç kollarının kol uçlarında çift yönlü üçlü düğümlerle sonlanan haç motiflerine yer verilmiştir. Aynı zamanda haç kolları arasında ve alt haç kolundan yukarı doğru kıvrılan bitkisel kompozisyonların varlığı algılanabilmektedir. En alt birimde beş satırlık Ermenice yazıt yer almaktadır (Foto.9-10).

Asıl Metin:

ԹՈՒԻ:ՉՉԹ(ՉՉԹ):ԵՍ:ՏԲ:ՍՏԵՓՈՒՆՍ:ԱԹՈՌԱԿԱԼ:ԱՂԹԱՍԱՐԱՅ:ԱԶԳԱԲ:ԱՐԾՐՈՒՆԻ:ԿԱ
ՆԳՆԵՑԻ:ՉԽԱԶՍ:ԲԱՐԵԽՕՍ:ԱՌ:ԱԾ:ԻՆ:ԵԲ:ՄԱԻՐԻՄՈՅ:ԹԱԳՈՒՀԱՅ:ԵԲ:ԶՈՒՐՈՉ:ԻՍՈՅ:
ՆՈՒՐԻ:ԽԱԹՈՒՆԻ:ԵԲ:ԶՈՒՐՈՉ:ԴՍԵԲ:ԻՍՈՅ:ԽՈՒՄՆԻ:ՉԻ:ԵԲ:ՍԱԼԱՆՍԵՍԶԻ:ՈՐ:ԶՀԱՆ
Ի:ՊԻԶՆԵՑԷԳԶԱ:

Türkçe Anlamı:

“789 (veya 989) yılında ben Artsruni soyundan Ter-Stepanos Ağtamar'ın katolikosu bu haçı diktim. Bu haç kraliçe Mayrim, kızkardeşim Nurihatun, kızkardeşimin kızı Khuand için Tanrıdan şefaatte bulunmuş...”
Son satır bazı harfler dışında anlaşılamadığından anlam bütünlüğü sağlanamamış, çözümlenememiştir.

Katogikos Thomas Jamatunu kuzeydoğu duvarı köşesinde; devşirme haç işlemeli taş yatay vaziyette duvar yüzeyine konumlandırılmıştır. Dikdörtgen formlu haç işlemeli taş alınlık tablası, merkez alan ve yazıt olmak üzere üç birimden oluşmaktadır. En üstte yer alan alınlık tablasının yüzeyi kısmen tahrip olmuştur. Yüzey bezemesi; merkezinde altı yapraklı çiçek motifli birbirini altlı üstlü kesen sekizgenlerin oluşturduğu sekiz kollu yıldız kompozisyonunun oluşturduğu düzenlemeye sahiptir. Alınlık tablasının devamında dikey yan bordürleri, ulanarak devam eden kıvrımlı iç bükey eğrilerin dolandığı iki şeritli eşkenar dörtgenlerle kuşatılmıştır. Dikdörtgen taş yüzeyinin merkezi alanı oldukça tahrip durumdadır.

Merkezi bezemeyi oluşturan ve taş yüzeyinin yaklaşık yarısını kaplayan haç motifi, örgü motifli yuvarlak kemerle çevrelenmiş olup kemer köşeleri rumi motiflerle bezenmiştir. Günümüze gelebilen kısımlarından anlaşılabilirdi üzere merkezden dışa doğru genişleyerek üçgenimsi bir form oluşturan ve iç bükey şekilde sonlanan haç kollarının yüzeyi örgü motifi ile dolgulandırılmıştır. Haç kollarının uçları ise çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. Ayrıca haç kolları belirli noktalarda yarım dairelerle hareketlendirilmiştir. Aynı zamanda haç kolları aralarında ve alt haç kolundan yukarı doğru kıvrılan bitkisel kompozisyonların varlığı algılanabilmektedir. Alt birimde de örgü motifi ile yatayında kareli alan dizisi içerisinde haç motifleri oluşturulmuştur (Foto.11–12).

Katogikos Thomas Jamatunu güney duvarında; devşirme haç işlemeli taş yatay vaziyette duvar yüzeyine konumlandırılmıştır. Günümüze yarısı gelebilmiş olan haç işlemeli taşı; dıştan tek sıra burma motifli bir silme dolanmaktadır. Üstte yer alan alınlık tablası yüzey bezemesi; üç şeritli eşkenar dörtgenlerin uçlarında palmet motiflerin yanı sıra çapraz ekseninde birbirine altlı üstlü geçmelerle üç şeritli stilize palmet yapraklarının çevrelediği grift kompozisyonlu bir düzenlemeye sahiptir. Alınlık tablasının devamında dikey yan bordürleri, üstte yer alan haç motiflerinin yanı sıra ulanarak devam eden kıvrımlı iç bükey eğrilerin dolandığı iki şeritli eşkenar dörtgenlerle kuşatılmıştır. Alt kısmından büyük ölçüde kırılmış durumda olması sebebiyle dikdörtgen taş yüzeyinin merkezi alanından sadece üst haç kolu kısmen gelebilmiştir. Merkezi bezemeyi oluşturan haç motifi, örgü motifli yuvarlak kemerle çevrelenmiş olup kemer köşeleri rumi motiflerle bezenmiştir. Günümüze gelebilen kısımlarından anlaşılabilirdi üzere merkezden dışa doğru genişleyen haç kollarının uçları çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır ve haç kollarının çevresine bitkisel kompozisyonlar işlenmiştir (Foto.13 – Çiz.9).

Çan kulesi batı yüzünde; duvara dikey vaziyette konumlandırılmış iki adet haç işlemeli taş yer almaktadır (Foto.14).

Soldaki haç işlemeli taşın dikdörtgen çerçeve bordür yüzeyi, yatay ve dikey eksenlerde sivri uçlu ikili şeritlerin birbirine altlı üstlü geçmeler yapmasıyla oluşan geometrik kompozisyon ile üç yönden kuşatılmıştır. Merkezi bezemeyi oluşturan haç motifi iki şeritli yuvarlak kemerle çevrelenmiştir. Dikeyde ve yatayda çift şeritlerin oluşturduğu haç kollarının yüzeyi örgü motifi dolgulandırılmıştır. Haç kollarının uçları ise kıvrımlı ikili şeritlerin dolandığı üç yönlü üçlü düğüm motifli iki şeritli eşkenar dörtgenlerle sonlanmaktadır. Ayrıca alt haç kolunun devamında iki şeritli uçları düğümlü bir madalyon yer almaktadır. Madalyonun merkezi sekiz sivri yapraklı çiçek, uçlarında küçük aralarında daha büyük sekiz yapraklı çiçek motifi ile bezenmiş; sekiz sivri yaprağın ucuna küçük yaprak motifleri, aralarına çift şeritli sekiz adet düğümlü çiçek motiflerinin yanı sıra son sırada çift şeritli onaltı adet düğümlü çiçek motifi işlenmiştir. Ayrıca haç kolları arasında üstte birer adet kuş figürü ile kabara; altta ise stilize palmet ve yarım palmet motiflerinin yanı sıra aralarda üstte S[∞] – U[∞] (Rab– Allah), altta İU–RU (İsa – Mesih) monogramlarına yer verilmiştir. En alt birimde dört satırlık Ermenice yazıt yer almaktadır (Foto.15).

Asıl Metin:

ՈՎ:ԲՈՒԱԹՎ:ԼԵՐ:ԲՐԻՍ:ՎԱ:ՀՈԳՅՆ:ՍԱՀԿ:ԱՂԱՅԻՆ:ԿՆՁՆ:ՍԱՆԴՈՒԽՏԻՆ:ՈՐԴՈՅՆ:ՍԱՀ
ԱԿԻՆ:

Türkçe Anlamı:

“Ey, dört kollu haç Sahak ağa, eşi Sandukht ve oğlu Sahak için şefaatte bulun”.

Sağdaki haç işlemeli taşın dikdörtgen çerçeve bordür yüzeyi, yatay ve dikey eksenlerde bir sıra çift şeritli zencerek/örgü ve bir sıra burma motifi ile üç yönden kuşatılmıştır. Dikeyde ve yatayda merkezden dışa doğru genişleyerek düz bir formla sonlanan çift şeritli haç kollarının yüzeyi örgü motifi ile dolgulandırılmıştır. Haç kollarının uçları ise çift yönlü üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. Alt haç kolundan çıkıntı yapan iki şeritli sapın yukarı ve aşağı doğru kıvrılan noktalarında palmet motiflerine yer verilmiştir. Ayrıca alt haç kolunun devamında iki şeritli bir eşkenar içerisinde merkezde yuvarlak yapraklı ve uçları stilize palmet motifleriyle sonlanarak bir haç formu oluşturulmuştur. Eşkenarın uçları da üçlü düğüm motifleriyle sonlanmaktadır. En alt birimde yer alan tek satırlık yazıt aşınmalardan dolayı çözümlenememiştir (Foto.16).

Söz konusu haç işlemeli taşlarda kullanılan malzeme farklı tonlarda (açık ve koyu) andezit tüf taşındandır. Teknik uygulamada ise oyma ve kabartma bezeme tekniği kullanılmıştır.

Akdamar Manastırı'ndan günümüze gelebilen devşirme haç işlemeli taşlar Katogikos Thomas Jamatunu cephe, iç mekanında ve Çan Kulesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu haç işlemeli taşlardan; jamatunun güney cephesinde yer alan haç işlemeli taşın yazıt çözümlemesi Ermeni takvimine göre 789 veya 989 tarihini; $789/989 + 551 = 1340/1540$ Miladi takvimi tarihini vermektedir. İlk harfteki aşınmadan dolayı tarihlemeye ikili bir görüş ileri sürülmüştür. Haç işlemeli taşın bulunduğu Katogikos Thomas Jamatunu tarihi verileri ışığında ise yapının 1763 yılında inşa edildiği bilinmektedir. Bu durumda yapı bünyesinde varolan süsleme unsurlarının da en erken XVIII. yy ve sonrası tarihli olabileceğidir. Aynı zamanda Katogikos Thomas Jamatunu güney cephesi ile kuzeydoğu ve güney duvarında yer alan haç işlemeli taşların kompozisyon düzenlemesine göre dikey forma sahip olmasına rağmen buldukları yere yatay olarak konumlandırılması, güney duvarındakinin yarım vaziyette kullanımı da haç işlemeli mezar taşlarının devşirme malzeme olarak tekrardan kullanıldığını desteklemektedir. Ayrıca söz konusu haç işlemeli taşların buldukları yapının bünyesi kapsamındaki bezeme unsurları ile karşılaştırıldığında boy, biçim, tür açısından farklılık arz ettiği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Kutsal Haç Kilisesi'nin batı cephesine XVIII. yy'da Jamatun ve güney cephesine XIX. y.y.'da Çan Kulesinin eklenmesi sırasında ortak özellikler yansıtan haç işlemeli mezar taşlarının da devşirme malzeme olarak tekrardan kullanıldığını göstermektedir.

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Binlerce yıllık tarihi geçmişle çeşitli kültür ve medeniyetere ev sahipliği yapmış olan Van ili, Hıristiyan dini mimarisinin önemli eserlerini bünyesinde barındırmaktadır. Ağırlıkla Türk-İslam devletlerinin yönetimi altındaki Ermeniler tarafından oluşturulan bu mimari eserler arasında Hıristiyan inancı çerçevesinde manastır toplulukları önemli bir yere sahip olmuştur. IX. yy.'dan başlayarak XX. yy. başlarına kadar, Ermeni sanatı açısından önemli bir yere sahip olan bu tür yapıların inşasının kesintisiz olarak merkezden kırsala kadar devam etmiş olması varolan hoşgörü ortamının yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğal afetlerin yanı sıra hazine arayıcılarının tahriplerine rağmen günümüze kadar gelebilmiş olan Van ili'ndeki Hıristiyan dini yapıları 1979 yılı itibarıyla T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca koruma altına alınmıştır. Bu koruma ve onarma çalışmalarının güncelliği yapılarla ilgili hazırlanan rölöve-restitüsyon ve restorasyon projeleri ile devamlılık göstermiştir (Öztürk, 2021a: 67-86; 2021b: 11-36; 2021c: 240-267).

Bu çalışmada; Anadolu Hıristiyan Sanatı kapsamında "Van'daki Manastır Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımında Haç İşlemeli Taş (Haçkar) Örnekleri" incelenmiştir. Çalışılan taş bezemeler; Van'daki manastır yapı birimlerinden Varagavank (Yedikilise) Manastırı Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi ve Saint Georges Jamatunu; Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi; Saint Georges (Lim) Manastırı Jamatunu; Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu ve Çan Kulesi'nde yer almaktadır.

Çalışma kapsamında; Varagavank (Yedikilise) Manastırı Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi kuzeydoğu köşe nişinde 1 adet, Saint Georges Jamatunu doğu duvarı kuzey yüzeyinde 1 adet; Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi kuzeybatı duvarı üstünde/örtüsünde 3 adet; Saint Georges (Lim) Manastırı Jamatunu kuzeydoğu köşesinde 1 adet, güney duvarında 1 adet; Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu güney cephesinde 1 adet, kuzeydoğu duvar yüzeyinde 1 adet, güney duvar yüzeyinde 1 adet ve Çan Kulesi batı yüzünde 2 adet olmak üzere toplamda 12 adet devşirme haç işlemeli taş tespit edilmiştir.

Devşirilerek yeniden kullanılan haç işlemeli taşların malzeme kullanımında andezit tüf taşlarının farklı tonlarıyla karşılaşmıştır. Ayrıca bitkisel ve geometrik kompozisyon düzenlemesiyle oyma ve kabartma tekniğinde işlenmiş haç işlemeli taş bezemeler; haç işlemeli taşların alınlık tablasında, çerçeve bordür yüzeylerinde, haç kollarının oluşumunda, haç kollarının yüzey dolgusunda, haç kollarının uçlarında ve alt haç kolu tabanında yoğunlaşmaktadır. Bu bezemelerde stilize edilerek çeşitli formlarda yaprak, çiçek ve palmetlerin yanı sıra üçgen, eşkenar dörtgen, daire, yarım daire, burma, zencerek, kalp, balıksırtı, örgü, istiridye, yıldız gibi motifler kullanılmıştır. Bu bağlamda bezemeler değerlendirme ve karşılaştırma noktasında kompozisyon düzenlemesini oluşturan motifler içeriğinde ele alınmıştır.

Bu çalışma kapsamında ele alınan on iki adet haç işlemeli taşın altı tanesi alınlık tablasına sahip olup, **alınlık tablası yüzeyleri**; eşkenar dörtgen+kapalı geçme motifleri, eşkenardörtgen+palmet motifleri, haç motifleri, on kollu+beş kollu yıldız kompozisyonları ve sekiz kollu yıldız düzenlemeleri ile bezenmiştir (Foto.1,7,10,12,13). Alınlık tablasının devamında söz konusu haç işlemeli taşların **çerçeve bordür yüzey bezemelerini** yatay-dikey eksenlerde; kapalı geçme, düğümlü daire+düğümlü yarım daire, ters düz stilize palmet, eşkenar üçgen, düğümlü daire, düğümlü daire+eşkenar dörtgen, örgü, stilize palmet, zencerek,

burma, sekiz kollu yıldız, kıvrımlı şeritler/eğriler+eşkenar dörtgen motifleri oluşturmaktadır (Foto.1,2,4,5,6,7,8,10,12,13,15,16). Tanımlandığı üzere çeşitlilik gösteren bezemelerde tek motifli düzenlemelerin yanı sıra ikili motiflerin kullanımı ile almaşık kompozisyonlar elde edilmiştir. Dikdörtgen taş yüzeyinin merkezi bezemesini oluşturan ve taş yüzeyinin yaklaşık yarısını kaplayan haç motiflerinin **haç kollarının oluşumuna göre**; merkezden dışa doğru genişleyerek üçgenimsi bir form oluşturan ve iç bükey şekilde sonlanan (Foto.1,2,4,5,6,7,8,10,12) düzenlemenin yanı sıra merkezden dışa doğru genişleyerek düz bir şekilde sonlanan (Foto.16), çift şeritli oluşumlar (Foto.15) söz konusudur. **Haç kollarının yüzeyi**; balıksırtı motifi (Foto.1,4), stilize plamet motifi (Foto.2), stilize kalp motifi (Foto.6) ve örgü motifi (Foto.7,8,10,12,15,16) ile dolgulandırılmıştır. **Haç kollarının kol uçları**; çift yönlü düğüm motifi ile sonlandırılmıştır (Foto.1,2,4,5,6,7,8,10,12,13,16). Sadece üç yönlü üç düğüm motifli eşkenar dörtgen kol uçları ile sınırlandırılan bir örnek mevcuttur (Foto.15). **Haç Tabanına (Alt Haç Kolu) göre**; alt haç kolundan çıkıntı yapan yarım palmetlerin yanı sıra dalların veya sapların ucunda stilize palmet ve yaprak motiflerinden oluşan bitkisel kompozisyon düzenlemesine sahip örnekler mevcuttur (Foto.2,4,5,6,7,8,12,16). Aynı zamanda bu düzenlemeye sahip haç işlemeli taşlarda; hayat ağacı motiflerinin canlandırılması söz konusudur (Thurston, 1911: 1180-1186; Van Loo, 1995: 115; Yıldız, 2017: 202-208).

Manastır yapı birimlerinde çeşitli türleriyle birlikte pek çok sayıda kullanılan taş bezeme unsurlarının birbirine benzemeyen boy, biçim ve türlerden olduğu daha ilk bakışta dikkat çekmektedir. Bunlar arasında yapı birimlerinin cephe veya duvar yüzeylerine yerleşimindeki konumlarının yanı sıra yapıların özgün bezeme unsurlarından boy, biçim ve tür açısından farklılık gösteren on iki adet haç işlemeli taşın başka bir yerden alınıp, yeniden kullanıldığı anlaşılmaktadır. Devşirilerek yeniden kullanılan bu haç işlemeli taşlar; gerek form gerek teknik açıdan ortak özelliklere sahiptir. Birçoğunun yatay olarak konumlandırılması, bazılarının yerleştirildikleri alana sığmaması veya yerleşim alanına göre yarım vaziyette kullanılmış olmasının dışında yapı bünyesi içinde tek bezeme unsuru oluşturmasıyla söz konusu haç işlemeli mezar taşlarının devşirme olarak yapılarda yeniden değerlendirildiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca, ele alınan haç işlemeli taşların çözümlenebilen yazıtları ışığında tarihi veriler, kullanıldıkları yapıların inşa tarihinden öncesini vermektedir. Tarihi veriler de dikkate alındığında söz konusu haç işlemeli taşların yapıların inşa veya onarım süreci sırasında devşirilerek yeniden kullanımını göstermektedir.

Devşirilerek yeniden kullanılan haç işlemeli taşların benzer örneklerine; Van-Çatak ilçesi Albıçak (Cunuk) Kilisesi'nin güney cephesinin doğu köşesinde ve Sak Kilisesi'nin doğu cephesi mazgal pencerenin üst köşelerinde (Çohaz, 2012: 29,37,169,189); Bayburt-Merkez ilçesi Surb Hamburjum-Ascension (Aziz Yükseliş-Domla) Kilisesi'nin giriş kapısı kuzeyinde (Ergün, 2017: 58,259-260; Çiğdem-Özkan-Yuttaş, 2020: 309-312); Bitlis-Tatvan ilçesi Tatvan-Reşadiye-Yelkenli Saint Jean Baptiste (Sorbay Surp Karapetivank) Manastırı Kilisesi'nin doğu cephesinde (Yılmaz, 2019: 36,186); Van- Gevaş ilçesi Törelî Köyü Camisi'nin batı ve kuzey cephelerinde (Sarı, 2019: 93-94,305-306); Trabzon-Ortahisar ilçesi Kaymaklı Manastırı Kilisesi'nin güney cephesi ile Şapel'in batı cephesinde ve St. Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesi batı cephesinde; Erzurum-Yakutiye ilçesi Çifte Minareli Medrese'nin güneydoğu köşe hücresinin duvar yüzeyinde rastlanmaktadır (Foto. 17-32). Bu örnekler üzerinden haç işlemeli taşların kiliselerin yanı sıra cami ve medrese gibi yapılarda devşirilerek yeniden kullanımını karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma kapsamında ele alınan söz konusu haç işlemeli taşların devşirilerek yeniden kullanımını bir anlamda sürdürülebilirliği sağlayan önemli örneklerin teşkilidir. Bu noktada kültürel sürekliliği sağlama, inşa tekniklerinin adapte edilmesi, malzemenin yeniden dönüşümle ekonomik ve pratik biçimde kullanımının yanı sıra devşirmelerin bezemeleri ile kullanımda bir estetik kaygı ve sembolik anlatım sezgisi devşirme kullanımının sürdürülebilirlik kavramıyla olan ilgisine işaret etmektedir.

Türkiye'nin kültürel mirası içinde yer alan bu mimari eserlerin objektif ve bilimsel metodlar kapsamında incelenip araştırılması, yüzyıllar boyu iç içe yaşamış farklı inanca sahip toplumlar arasındaki kültürel ve sanatsal etkileşimi ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Acara, M. (2004). "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Ermeni Haçı", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, XXI (I):143–151.

Asarian, L. (1995). “Die Kunts der armenischen Kreuzsteine”. *Ernst Wasmuth Verlag, Armenian. 5000 Jahre Kunts und Kultur*, ss. 109-114, Herausgegeben vom Museum Bochum und der Stiftung für Armenische Studien, Bochum-Tubingen.

Çiğdem, S.; Özkan, H. & Yuttaş, H. (2020). Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Bayburt, Bakütam/Bayburt Üniversitesi Yayınları: Bayburt.

Çohaz, T. M. (2012). “Çatak’taki Mimari Eserler”, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Ergün, S. (2017). “Bayburt’taki Hıristiyan Dini Mimarisi”, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Güzeloğlu, S. (1996). Tanrı Haldi’nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış, Biber Yayınevi, İstanbul.

İpşiroğlu, Ş. (2003). Ahtamar Kilisesi (Çev. Alev Yalınız). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Kadiroğlu, M. (2006). “Ermeni Haç Taşları ile Anadolu – Asya İlişkileri Üzerine Bir Deneme” (Ed. Turgay Yazar), Sanatta Anadolu – Asya İlişkileri – Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı’ya Armağan, ss.223-237, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Karaca, Y. (1998). “Van Gölü Sihirli Nokta Çarpanak Adası”, Dünyada Van Dergisi, X: 28-31.

Karaca, Y. (1999). “Taşın Dile Geldiği Yer Akdamar Adası”, Dünyada Van Dergisi, XVII: 2-13.

Karaca, Y. (2004). “Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları”, Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Karaca, Y. & Yıldız, E. (2018). “Van Gölü Adır Adası’ndaki Lim Manastırı Plastik Süslemeleri”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (77): 323-362.

Lalayan, E. (1911). “ Couvents celebres du Vaspurakan”, Azgagrakan Handes, XXI: 85-100.

Loo, V. (1995). “Zur ikonographie des armenischen Kreuzsteines”, Ernst Wasmuth Verlag, Armenian. 5000 Jahre Kunst und Kultur, ss.115–118, Herausgegeben vom Museum Bochum und der Stiftung für Armenische Studien, Bochum-Tubingen.

Ögel, S. (1987). Anadolu Selçukluları’nın Taş Tezyinatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Öney, G. (1989). Akdamar (Aht’amar), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Öztürk, Ş. (2021a). “Çarpanak Adası Ctotus – Ctuc Manastırı (Surb Garabet – Gtuds) Koruma Projesi Hakkında Bir İnceleme”, Online Journal of Art and Design, 9 (1): 61-86.

Öztürk, Ş. (2021b). “Van-Warak Wank Manastırı (Yedi Kilise) Koruma ve Onarım Uygulama Projesi Hakkında Bir Analiz”, Online Journal of Art and Design, 9 (2): 1-37.

Öztürk, Ş. (2021c). “Van-Akdamar Manastırı Koruma ve Onarıma Bir Bakış”, Online Journal of Art and Design, 9 (4): 235-268.

Rona, Z. (1997). “Devşirme”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, (1): 450-451, İstanbul.

Sarı, M. (2019). “Van Gevaş-Bitlis Hizan İlçeleri’nde Bulunan Gargar/Karkar Bölgesi Kiliseleri”, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Sözen, M. & Tanyeli, U. (2001). Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Şaman Doğan, N. & Yazar, T. (2007). “Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Devşirme Malzeme Kullanımı”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 24 (1): 209-230.

Thierry, J. M. (1965). “Notes Sur Des Monuments Armeniennes en Turquie (1964)”, Revue Des Études Arméniennes, II:165-184.

Thierry, J. M. (1975-1976). “Monastéres Arméniens du Vaspurakan–VIII”, Revue Des Études Arméniennes, XI:377-421.

Thierry, J. M. & Donabedian, P. (1989). Armenian Art, Harry N. Abrams, New York.

Thurston, H. (1911). "Devotion to the passion of Jesus Christ", The Catholic Encyclopedia, II: 1180-1186.

Uluçam, A. (1996). "Van Gölü Adalarındaki Manastır ve Kiliseler", Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi/Van Özel Sayısı, 32: 32-34.

Uluçam, A. (2000). Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I - Van, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Yıldız, E. (2017). "Van'daki Hıristiyan Dini Mimarisine Ait Plastik Süslemelerde Görülen Bitkisel ve Geometrik Motifler", Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Yıldız, E. (2020). "Van Gölü Çarpanak Adası'ndaki Saint Jean Baptiste Kilisesi'nin Yazıt Çözümlenmeleri İle Birlikte Taş Bezemeleri", History Studies, 12 (6):3425-3457.

Yılmaz, Ö. (2019). "Bitlis Tatvan'daki Hıristiyan Dini Mimarisi", Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Yosunkaya, B. (2007). "Bursa ve İznik'deki Erken Dönem Osmanlı Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı", Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

FOTOĞRAF VE ÇİZİMLER

Foto. 1 – Çiz.1: Varagavank (Yedikilise) Manastırı Surb Astuacacın (Kutsal Meryem) Kilisesi kuzeydoğu köşe nişindeki devşirme haç işlemeli taş

Foto. 2 – Çiz. 2: Varagavank (Yedikilise) Manastırı Saint Georges Jamatunu doğu duvarı kuzeyindeki devşirme haç işlemeli taş

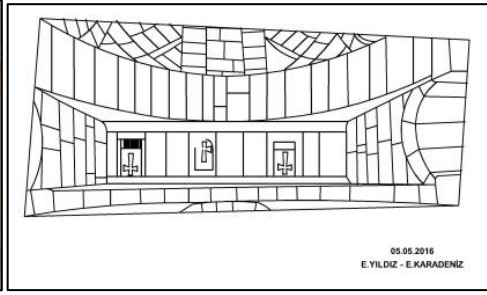

Foto. 3 – Çiz. 3: Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi kuzeybatı duvarı üstündeki devşirme haç işlemeli taşlar

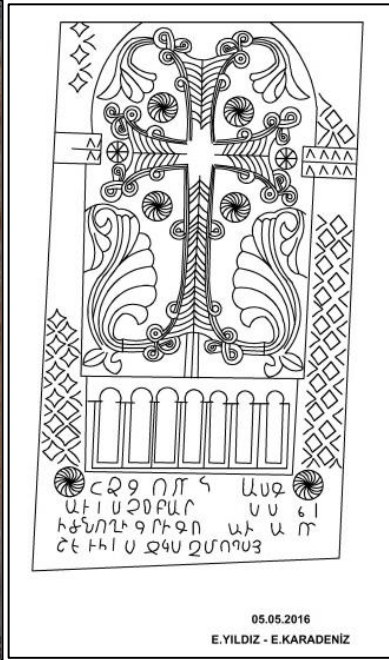

Foto. 4 – Çiz. 4: Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi kuzeybatı duvarı üstündeki 1 nolu devşirme haç işlemeli taş

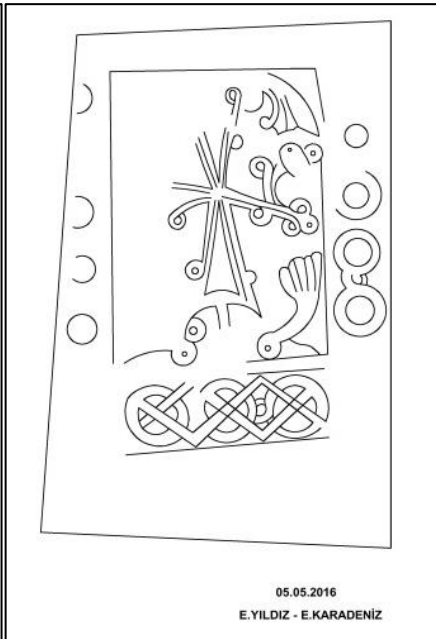

Foto. 5 – Çiz. 5: Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi kuzeybatı duvarı üstündeki 2 nolu devşirme haç işlemeli taş

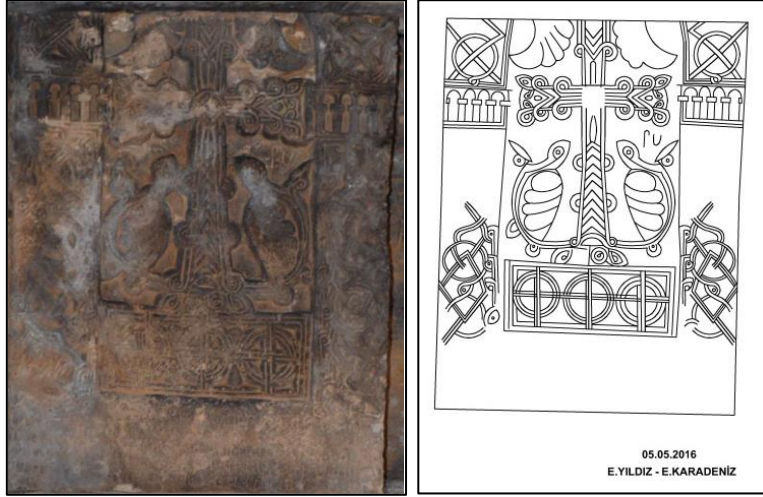

Foto. 6 – Çiz. 6: Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi kuzeybatı duvarı üstündeki 3 nolu devşirme haç işlemeli taş

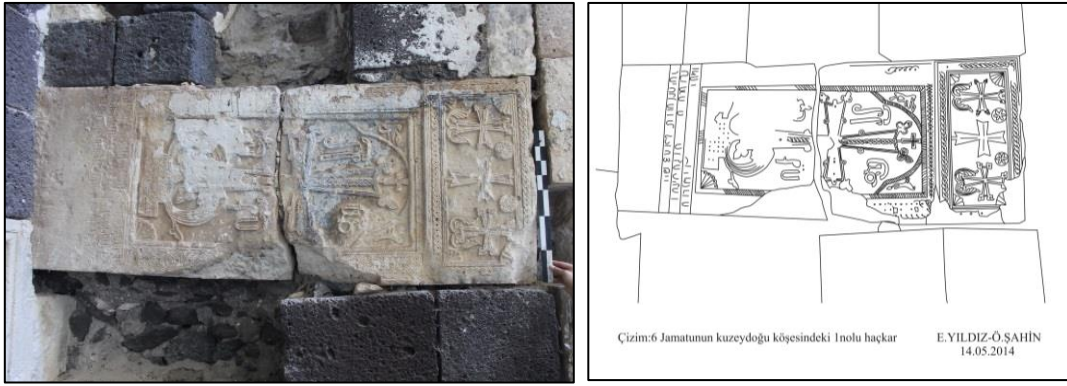

Foto. 7 – Çiz. 7: Saint Georges (Lim) Manastırı Jamatunu kuzeydoğu köşesindeki devşirme haç işlemeli taş

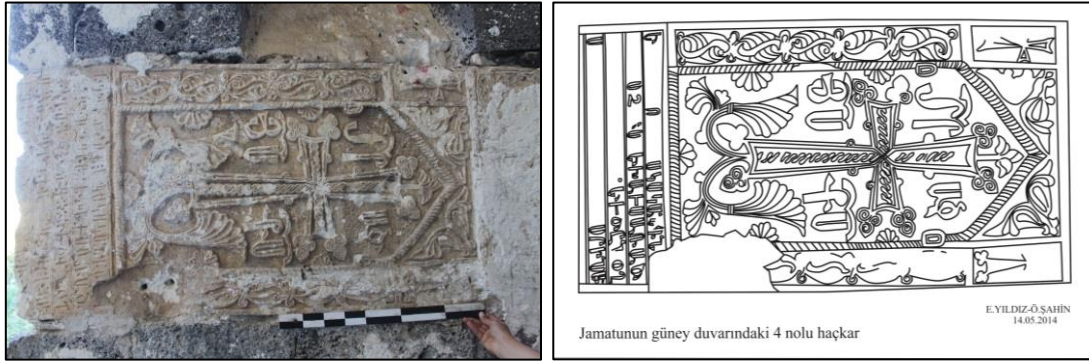

Foto. 8 – Çiz. 8: Saint Georges (Lim) Manastırı Jamatunu güney duvarındaki devşirme haç işlemeli taş

Foto. 9 - 10: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu güney cephesi ve cephe yüzeyindeki devşirme haç işlemeli taş

Foto. 11– 12 : Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu kuzeydoğu duvarı ve duvar yüzeyindeki devşirme haç işlemeli taş

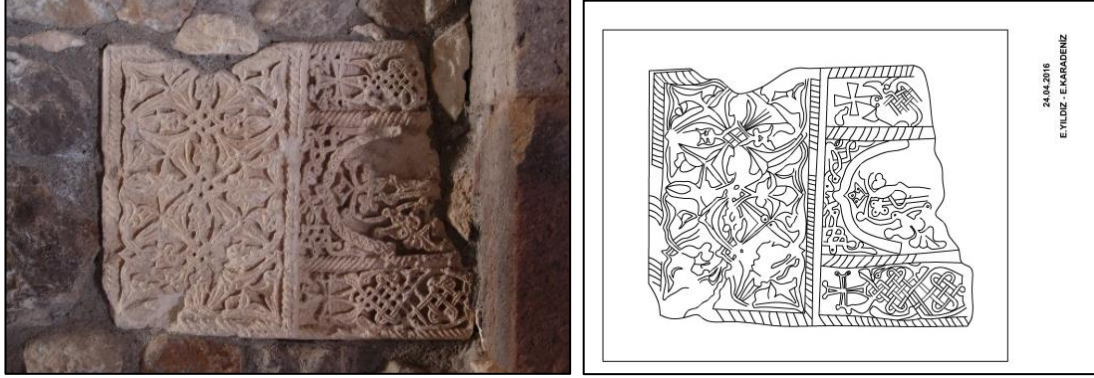

Foto. 13 – Çiz. 9: Akdamar Manastırı Katogikos Thomas Jamatunu güney duvarı ve duvar yüzeyindeki devşirme haç işlemeli taş

Foto. 14: Akdamar Manastırı Çan Kulesi batı yüzündeki devşirme haç işlemeli taşlar

Foto. 15: Akdamar Manastırı Çan Kulesi batı yüzünün solundaki ve sağındaki devşirme haç işlemeli taş

Foto. 17 : Van – Çatak Albıçak (Cunuk) Kilisesi güney cephe doğu köşesindeki devşirme haç işlemeli taş (Muhammet Taha Çohaz,2012)

Foto. 18 : Van – Çatak Sak Kilisesi doğu cephesindeki devşirme haç işlemeli taşlar (Muhammet Taha Çohaz, 2012)

Foto. 19 - 20 : Bayburt – Çiğdemtepe Köyü - Surb Hambarjum-Ascension (Aziz Yükseliş - Domla) Kilisesi batı cephesi giriş kapısı kuzeyindeki devşirme haç işlemeli taşlar (Samet Ergün, 2017)

Foto. 21- 22 : Bitlis - Tatvan Saint Jean Baptiste (Sorbay Surp Karapetivank) Manastırı Kilisesi doğu cephesindeki devşirme haç işlemeli taşlar (Özcan Yılmaz, 2019)

Foto. 23 - 24 : Van – Gevaş Törelî Köyü Camisinin batı ve kuzey cephesindeki devşirme haç işlemeli taşlar
(Musa Sarı, 2019)

Foto. 25-26 : Trabzon - Kaymaklı Manastırı Kilisesi güney ve Şapel batı cephesindeki devşirme haç işlemeli taşlar

Foto. 27-28 : Trabzon - Kaymaklı Manastırı Kilisesi güney cephesindeki devşirme haç işlemeli taşlardan detay

Foto. 29-30: Trabzon - St. Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesi batı cephesinde yer alan devşirme haç işlemeli taşlar

Foto. 31- 32 : Erzurum - Çifte Minareli Medrese güneydoğu köşe hücreindeki devşirme haç işlemeli taşlar ve yuvarlak kemer üzerindeki detayı